

Kasteel, stad en land. Het begin van het Nederlandse Imperium in de Oost

Gerrit Knaap

Nagenoeg onopgemerkt is het gebleven dat het in februari 2005 vierhonderd jaar geleden was dat Nederland een koloniale macht werd. Met de festiviteiten en de forse discussie over het hoe en waarom rond de herdenking van de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in het voorjaar van 2002 nog vers in het geheugen, zaten blijkbaar weinigen er om verlegen om nog eens goed uit te pakken. Had men even genoeg van het vieren en herdenken? Of kwam het toevallig goed uit om niet herinnerd te worden aan ons koloniale verleden? Deze auteur houdt het erop dat de kennis van de rijk geschakeerde Nederlandse overzeese geschiedenis blijkbaar niet zo wijd verbreid is. Regelmatig raken belangrijke feiten dan ook in het vergeetboek.¹ In dit artikel zal aandacht worden besteed aan de wording van het koloniale rijk van de VOC in de periode tot circa 1650, de eerste kleine vijftig jaar van haar bestaan.

Wat gebeurde er dan vierhonderd jaar geleden, in februari 1605? In die maand ankerde de eerste geheel door de VOC uitgeruste vloot in de Baai van Ambon in het oosten van de Archipel, die wij thans Indonesië noemen. De admiraal van de vloot was Steven van der Haghen, die hier al eerder was geweest als commandant van enige schepen van één van de voorlopers van de VOC. Op 23 februari 1605 werd zonder slag of stoot het aldaar gelegen fort van de, bij het zien van de imposante schepen van de VOC bang geworden, Portugezen overgenomen. Daarmee had de VOC zijn eerste substantiële steunpunt in Azië. De voormalige Portugese vesting zou later dan ook tot kasteel Victoria worden gedoopt. Drie dagen later, op 26 februari, kwamen de onder Portugees gezag staande christelijke

¹ Voorzover bekend werd alleen bij het Moluks Historisch Museum en het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers aandacht aan het feit besteed dat Ambon vierhonderd jaar geleden onder Nederlands gezag kwam. De geplande studiedag voor onderwijsgevendenden ging bij gebrek aan belangstelling echter niet door. Ondergetekende publiceerde zijn voorgenomen bijdrage aan deze studiedag in het magazine *Archipel* (G.J. Knaap, 'Ambon 400 jaar; Eeuwig Verbond', *Archipel* 7 (2005) 56-58).

dorpshoofden van Ambon bij Van der Haghen op bezoek en deden de eed van trouw aan de Staten Generaal, het hoogste gezag in Republiek.²

De christelijke Ambonezen werden daarmee de eerste Aziatische onderdanen van Nederland overzee. Nederlands-Indië en de bijbehorende koloniale verhouding was geboren. Op 27 februari benoemde Van der Haghen Frederik de Houtman, de broer van de Nederlandse ontdekker van de zeeweg naar Azië, tot gouverneur van het gewest Ambon. Voor alle duidelijkheid: Van der Haghen benoemde als eerste man voor na zijn vertrek geen kapitein-militair, dat wil zeggen de leider van het achterblijvende garnizoen, of een opperkoopman, de leider van handel en administratie, maar een gouverneur, een functie met de specifieke opdracht te regeren dan wel te besturen. In de twee decennia na 1605 institutionaliseerde de VOC de verticale relaties op politiek, godsdienstig, militair, economisch en juridisch terrein met de Ambonse onderdanen. Het bureaucratische bouwwerk dat daar het gevolg van was, kon met recht een 'staat' genoemd worden. Een aparte categorie onderdanen waren de migranten, die niet in dienst waren van de VOC, vrije Europeanen, hun mestieze nakomelingen, Chinezen en vrijgelaten Aziatische slaven. Zij bevolkten de stad rond het kasteel. Pas wanneer men die stad was uitgelopen kwam men in de dorpen van de Ambonese onderdanen.³

Het gezicht van de VOC

Bij al het gepraat bij de herdenking in 2002 over de VOC als 'eerste multinational' werd veel de nadruk gelegd op het feit dat de VOC een handelsonderneming was, een bedrijf als het ware. In de context van de toenmalige Nederlandse Republiek is dat zeker juist. Een beoordeling van de VOC naar de maatstaven van 'ondernemerschap' lijkt dan voor de hand

² P.A. Tiele, 'Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 6 (1883) 222-376, aldaar 271, 285-6; G.J. Knaap, *Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw*. (s-Gravenhage 1987) 3-4.

³ Tiele, 'Documenten', 286; G.J. Knaap, 'A City of migrants; Kota Ambon at the end of the seventeenth century', *Indonesia* 51 (1991) 115-128, aldaar.107-8; Idem, *Kruidnagelen en Christenen; De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696*. (Leiden 2004) 49-53; Idem, 'De Ambonse eilanden tussen twee mogendheden; De VOC en Ternate, 1605-1656', in E. Locher-Scholten en P.J.A.N. Rietbergen (red.), *Hof en Handel; Aziatische vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004) 35-58, aldaar 43-45.

te liggen. Eenmaal buiten de landsgrenzen nam de VOC echter meerdere gezichten aan. Ten opzichte van Spanje en het toentertijd door de Spaanse Habsburgers geregeerde Portugal was de VOC een verlengstuk van de Nederlandse strijdkrachten. De admiraals van de vloeden van de VOC werden daarom met militair gezag over hun ondergeschikten bekleed. Bovendien mochten zij, ver van huis als zij waren, naar bevind van zaken verdragen sluiten met de vorsten en staten die zij onderweg ontmoetten en zonodig militaire steunpunten inrichten. Achteraf kunnen wij stellen, dat indien de admiraals niet van hun staat- en krijgskundige privileges te land gebruik hadden gemaakt en zich louter tot handel, en eventueel kaapvaart, hadden beperkt, de VOC geen continuïteit zou hebben gehad. De veelbelovende handelsonderneming zou het dan geen twee eeuwen hebben volgehouden.

In februari 1605 toonde de VOC op Ambon niet in de eerste plaats het gezicht van een commercieel bedrijf of van een maritieme strijdmacht. De VOC toonde nu het gezicht van een politieke autoriteit, een 'landsheer', een 'overheid'. Deze rolverandering overzee is niet direct iedereen opgevallen. Tot op de dag van vandaag zijn er nog historici die de VOC in de eerste plaats als onderneming beschouwen en geneigd zijn de imperialistische tendens te bagatelliseren. De dichotomie tussen bedrijf en staat bleef in het Oosten weliswaar bestaan, maar voor een goed begrip van de verhoudingen is het beter, zeker voor de gebieden die in het huidige Indonesië zijn gelegen, de staat voorop te stellen. Een te lang volgehouden en eenzijdige focus op het aspect van de handel verhuult de koloniale relatie te zeer. Het is derhalve goed het adagium van Van Goor te volgen: 'Koopman wordt Koning'. Recentelijk heeft Somers de VOC als volkenrechtelijke entiteit in Azië bestudeerd; een nuttige invalshoek ter complementering van het beeld van de VOC als koloniale staat.⁴

Het voorgaande in oenschouw nemend is het goed te beseffen dat dit rijk plaatselijk verschillende vormen kon aannemen. In de meest eenvoudige vorm ging het om een aantal exterritoriale rechten. In zekere zin begonnen alle relaties op deze manier. De Nederlanders besloten zich ergens semi-permanent te vestigen en richtten daartoe een handelskantoor in, ook wel een 'loge' of 'factorij' genoemd. Zij sloten daartoe een 'contract', een overeenkomst met de plaatselijke autoriteiten. In die overeenkomsten ging het niet alleen om het recht om handel te mogen drijven, maar werd de

⁴ J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën; Geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975* (s-Gravenhage 1997) 80-82; J.A. Somers, *De VOC als volkenrechtelijke actor* (Gouda 2001) 15-16.

plaatselijk gedetacheerde Nederlanders ook bescherming van lijf en goederen geboden en een zekere mate van autonomie in eigen kring. Elementen van interstatelijke bondgenootschappelijke verhoudingen kwamen ook in deze overeenkomsten voor. Strijd tegen een gemeenschappelijke vijand, lees de Portugezen en de Spanjaarden, werd niet zelden als specifiek doel aangegeven. De Nederlanders wilden in ruil voor dergelijke militaire toezegging dan wel handelsvoorrechten, die hun verzekerden van een goede retourvracht op de thuisreis. De afspraak van strijd tegen een gemeenschappelijke vijand maakte dat het slechts een kleine stap was van een handelskantoor tot een vesting. Vanuit Aziatisch perspectief gezien was het niet onlogisch om de overzeese bondgenoot in staat te stellen een nuttige bijdrage aan de strijd te leveren door hem een militair steunpunt te geven. De verandering van de factorij in een fort betekende voor de Nederlanders uiteraard dat de kooplieden en de koopmanschappen veiliger waren.

Naar gelang de plaatselijke verhoudingen en ontwikkelingen kon de exterritoriale verhouding ook de vorm van soevereiniteit aannemen. Dat wil zeggen dat de VOC zich ontwikkelde tot landsheer, het hoogste staatsgezag in een bepaald gebied. De directeuren in het vaderland hadden tegen de hiermee gepaard gaande politieke en militaire interventie geen bezwaar indien dit in het belang was van het verkrijgen van winstgevendende retourvrachten. In termen van het negentiende eeuwse Indië kon de Nederlandse soevereiniteit leiden tot direct en indirect bestuur over de inheemsen. Bij direct bestuur werden de dorpschoudeuren en regionale bestuurders rechtstreeks door de Nederlanders aangestuurd. Bij indirect bestuur was er nog sprake van een vorstelijk gezag tussen de Nederlandse overheid en de inheemse maatschappij. Tussen het Nederlands-Indische opperbestuur en de lokale vorsten was dan sprake van suzeriniteit c.q. vazalliteit, van 'leenheer' en 'leenman'. De suzeriene relatie was goedkoper dan het zelf rechtstreeks besturen van een gebied. Er waren echter situaties waarin direct bestuur van het begin af aan de voor de hand liggende optie was. Zulke situaties deden zich voor daar waar 'conqueste', onmiddellijke verovering en, vervolgens, permanente bezetting geboden was. In de eerste helft van de zeventiende eeuw noopte de liquidatie van de Portugese aanwezigheid tot een dergelijke oplossing.

Van conquesten en contracten

De eerste conquiste van de VOC resulterend in direct bestuur was dus Ambon anno 1605. Het directe bestuur strekte zich in eerste instantie uit tot de christen-Ambonezen, dat wil zeggen tot de zuidelijke gedeelten van Ambon-eiland en de ten oosten daarvan gelegen Lease eilandengroep. Nu hadden de voorlopers van de VOC, de 'voorcompagnieën' ook al relaties gehad in het Ambonse, zij het met de tegenstanders van de Portugezen, met het moslim-staatje Hitu, dat de noordelijke helft van Ambon-eiland omvatte. In 1600 had Steven van der Haghen namens de Oude Compagnie enige actie ondernomen tegen de Portugezen op Ambon en een verdrag van wederzijdse bijstand gesloten met Hitu. Er werd zelfs een klein garnizoen in een fortje op Hitu achtergelaten, dat drie maanden later al weer werd geëvacueerd, omdat het te kwetsbaar werd geacht in geval van een Portugese aanval. In ruil voor de militaire bijstand beloofden die van Hitu alle kruidnagelen in hun gebied aan de Nederlanders te leveren. Dit laatste, het monopolie op de export van fijne specerijen, was iets wat de Nederlanders verder niet meer los zouden laten. Het werd zelfs de doelstelling bij uitstek in deze eerste halve eeuw.⁵

Laten wij, voordat wij het verhaal van Ambon en de overige gewesten in het oosten van de Archipel vervolgen, nog even terug gaan in de tijd, dat wil zeggen naar de voorcompagnieën. Cornelis de Houtman, die namens de Compagnie van Verre de eerste Nederlandse tocht naar de Oost volbracht, sloot in 1596 een verdrag van vriendschap en wederzijdse bijstand met de vorst van Banten op West-Java. Sinds die tijd schijnen de Nederlanders daar met tussenpozen loges gehad te hebben. In het oosten van de Archipel hadden de voorcompagnieën, behalve met Hitu op Ambon, in 1599 ook relaties aangeknoopt met de sultan van Ternate, een gezworen vijand van de Portugezen en belangrijk leverancier van kruidnagelen. In 1602 sloot de Verenigde Amsterdamse Compagnie een verdrag van wederzijdse bijstand met de autoriteiten van de Banda-eilanden, waarin de Nederlanders een voorkeursbehandeling toegezegd kregen voor wat betreft de export van nootmuskaat en foelie. Loges waren er al op Banda sinds 1599. Deze waren gesticht door de Amsterdamse Oude Compagnie. Vanaf 1602 kwamen de door de voorcompagnieën opgebouwde relaties in handen van de VOC. De eerste zeven jaar van de VOC, dat wil zeggen tot de centralisatie van de leiding in Azië met de benoeming van een gouverneur-

⁵ Somers, *De VOC*, 49; Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 19-21.

generaal in 1609, was de tijd van de admiralen. De eerder genoemde Van der Haghen was weliswaar bevelvoerder van de eerste volledig door de VOC uitgeruste vloot, hij was als admiraal van de VOC echter voorgegaan door Wijbrant van Warwijck, die een nog gedeeltelijk door de voorcompagnieën voorbereide vloot aanvoerde. Van Warwijck slaagde er in, overigens zonder verdrag, in 1603 een loge, exterritoriale rechten dus, te vestigen in Jakarta. De vorst van Jakarta was een leenman van de sultan van Banten. De vestiging in Jakarta was gedacht als een alternatief voor Banten zelf, waarmee de relaties, onder meer vanwege de concurrentie van andere Europeanen alsmede interne dynastieke problemen, moeizaam waren.⁶

Ambon, de Molukken en Banda

Na het succes op Ambon in 1605 had Van der Haghen zich ook bemoeid met de situatie op Banda en in de Molukken. Onder de Molukken werden in die dagen de eilanden van Ternate, Tidore, Batjan en Halmahera verstaan. Een deel van de vloot van Van der Haghen veroverde de Portugese vesting op Tidore. Bij gebrek aan soldaten voor een garnizoen werd de vesting geheel afgebroken en voer men in de Molukken geheel op het kompas van de goede relaties met de sultan van Ternate. Die moest dat een jaar later, in 1606, zeer bezuren toen een Spaanse expeditiemacht uit Manilla hem versloeg en voor een permanente bezetting van Ternate zorgde. De opvolger van Van der Haghen als admiraal, Cornelis Matelief, kwam Ternate in 1607 te hulp en heroverde een deel van het gebied op de Spanjaarden. Hij stichtte tevens een kasteel op Ternate, later Oranje genoemd. Er kwam een verdrag van vriendschap en wederzijdse militaire bijstand. Op grond van dit verdrag werden er vervolgens meerdere vestingen in het gebied van de sultan gebouwd. De sultan erkende de Nederlanders wel als beschermheren, maar niet als soeverein. In 1609 kregen de Nederlanders in het sultanaat wel exterritoriale rechten toegekend. De sultan beloofde in ruil voor de grote militaire steun alle kruidnagelen in zijn gebied aan de VOC te leveren, een belofte die hij bij gebrek aan gezag bij zijn onderdanen overigens moeilijk kon afdwingen. De

⁶ W.A. Hanna, *Indonesian Banda; Colonialism and its aftermath in the Banda Islands* (Philadelphia 1978) 11-20; L.Y. Andaya, *The world of Maluku; Eastern Indonesia in the early modern period* (Honolulu 1993) 138; Somers, *De VOC*, 45-47, 51, 91-92, 145, 147.

oorlogssituatie in het gebied werd pas beëindigd in 1648 met de Vrede van Munster.⁷

De situatie op de Ambonse eilanden na de conquiste van Van der Haghen was vrij gecompliceerd. Behalve van strategisch belang was Ambon ook belangrijk voor de specerijenhandel, in het bijzonder van die van de kruidnagel. Kruidnagelen groeiden er in het begin van de zeventiende eeuw nu juist niet in het op de Portugezen veroverde gebied. Die werden er wel geproduceerd in het onafhankelijke Hitu en in de onderhorigheden van de sultan van Ternate in het Ambonse. In 1605, respectievelijk 1609, beloofden de autoriteiten van Hitu en de Ternataanse gebieden hun kruidnagelen exclusief aan de VOC te leveren, een belofte die moeilijk te houden was aangezien de VOC in de loop der tijd niet bereid was mee te gaan in de trend om steeds hoger prijzen te betalen. De VOC hield in Hitu en de Ternataanse onderhorigheden vooralsnog loges aan, maar zag bij gelegenheid wel de kans schoon om deze op te waarderen tot vestingwerken. De pogingen van de VOC om de greep te versterken troffen in de eerste plaats Hitu. In 1633 speelde er een opvolgingskwesitie rond de hoogste gezagsdrager binnen het collegiaal bestuur van Hitu. De VOC was bereid de uiteindelijke nieuwe kandidaat bij verdrag te steunen, maar eiste daarbij in feite de soevereiniteit op. Hitu was niet langer bondgenoot, maar onderhorige. Het niet accepteren van dit feit leidde tot enige nieuwe rondes van oorlogvoering. Die werden in 1647 bezegeld met de totale nederlaag van Hitu. Ook Hitu werd nu een direct bestuurde conquiste. Met het wegvallen van het onafhankelijke Hitu waren de Ambonse eilanden nu nog slechts verdeeld tussen de VOC en het sultanaat Ternate.⁸

Op de Banda eilanden was de situatie anno 1605 verward. Evenals in het Ambonse Hitu, waarmee de gehele eilandengroep qua grootte te vergelijken was, werd dit gebied niet door een vorst geregeerd maar door een collegiaal bestuur van 'landsgroten'. Het gezagscentrum was echter veel minder duidelijk dan in Hitu. Voor buitenstaanders was het moeilijk te doorgronden wie er nu eigenlijk de baas was. Toen Van der Haghen in 1605 op Banda kwam, waren de enige jaren geleden gestichte Nederlandse loges verlaten. Van der Haghen sloot een nieuwe overeenkomst, waarbij een monopolie op de export van nootmuskaat en foelie werd bedongen. De loges werden opnieuw bemand, maar de concurrenten, waaronder de Engelsen, werden als vanouds van specerijen voorzien. Om de concurrentie

⁷ Andaya, *The world of Maluku*, 139-142, 153-154; Somers, *De VOC*, 148-151.

⁸ Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 23-29; Idem, *De Ambonse eilanden*, 46-51.

definitief op achterstand te zetten wilde de VOC hier ook een vesting bouwen. In 1609 werd op het centrale eilandje Neira begonnen met de bouw van de vesting Nassau. Bij onderhandelingen werd admiraal Pieter Verhoeff echter vermoord en kwam het tot gewelddadigheden. Bij de nog in datzelfde jaar gesloten vrede moesten de Bandanezen de vesting accepteren en de Nederlandse soevereiniteit over Neira erkennen. De handel in specerijen met derden ging vanaf de andere eilanden echter gewoon door. In 1616 werd als reactie het eiland Ai door de VOC veroverd. Vanuit het grootste eiland, Lontor, werd ook toen nog met derden gehandeld. In 1621 veroverde gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen, die geen enkel vertrouwen meer had in een vredelievende oplossing, Lontor. Voorzover de Bandanezen dit drama overleefden vluchtten zij uit hun land; de overblijvenden werden gedeporteerd. De Bandanese conquiste was leeg. De VOC bevolkte het gebied nu met migranten; Banda werd een echte 'vestigingskolonie'.⁹ Hier was de reeks, evenals op de Ambonse eilanden, compleet: Er was sprake van een kasteel, een stad en een land.

Jakarta, Banten en Mataram

De in 1603 gestichte loge van de VOC te Jakarta werd gedurende de tijd van de admiralen aangehouden. In 1611 werd de situatie bezegeld met een heus verdrag. Het was in 1614 Coen, toen nog directeur-generaal, dat wil zeggen de tweede man in Azië na de gouverneur-generaal, die een duidelijke voorkeur uitsprak voor dit Jakarta als centrum van de activiteiten van de VOC. Hij deed dit omdat hiertoe in Banten door de eerder genoemde problemen geen duidelijk perspectief was. Maar ook in Jakarta werd de situatie uiteindelijk complex, zeker nadat daar in 1618 de Engelsen zich als concurrent manifesteerden. Er waren in die tijd in de Oost grote spanningen tussen de Engelsen en de Nederlanders, die hier en daar zelfs tot openlijke geweldplegingen leidden. Op initiatief van Coen, inmiddels gouverneur-generaal, werd de loge te Jakarta in een heus kasteel veranderd. Door gezamenlijke actie van de vorst van Jakarta en een Engelse vloot dreigden de Nederlanders deze versterking, die de naam Batavia kreeg, echter alsnog te moeten ontruimen. Deze ontruiming werd vertraagd door het feit dat een Bantense strijdmacht Jakarta binnentrok en de overgave van het kasteel voor zich opeiste. De patstelling werd pas eind mei 1619

⁹ Hanna, *Indonesian Banda*, 25-32, 39-40, 49-56; Somers, *De VOC*, 163-169.

doorbroken, toen Coen met de hoofdmacht van de VOC uit het oosten van de Archipel arriveerde. Hij ontzette het kasteel, nam Jakarta stormenderhand in en verwoestte de hele stad.¹⁰

Op de puinhopen van Jakarta stichtte Coen de nieuwe stad, die naar het reeds aanwezige kasteel Batavia zou worden genoemd. Dit conquest werd de hoofdstad van het rijk van de VOC, de plaats waar de door de gouverneur-generaal geleide Hoge Regering permanent zetelde. In de decennia na de stichting zou de stad vooral bevolkt worden met Europeanen, Chinezen, mestiezen en vrijgelaten slaven. Bij die vrijgelaten slaven ging het in eerste instantie om mensen uit China en India. De eerste tien jaar bleef het gewest Batavia beperkt tot het kasteel en de stad. Buiten de stadsmuren was het onveilig voor onderdanen van de VOC door bendes Javanen uit Banten en uit Mataram. Twee keer werd Batavia zelfs aangevallen door een leger uit Mataram, in 1628 en 1629. In beide gevallen werd de aanval afgeslagen. Het achterland van Batavia, de zogenaamde Ommelanden, bleef lange tijd onveilig. Pas in de loop van de jaren veertig begon de ‘openlegging’ van dit gebied door landeigenaren uit Batavia. Veel verder dan 10 tot 20 kilometer van de stad was de ‘veiligheid’ echter nog niet gegarandeerd.¹¹

De relaties met Banten waren gedurende de gehele eerste helft van de zeventiende eeuw slecht. Het Banten waar de Nederlanders aanvankelijk mee te doen hadden was ook veel sterker dan Jakarta en derhalve veel minder geneigd om naar de Nederlandse pijpen te dansen. In 1618 werd het personeel van de vrij uitgebreide loge te Banten in hechtenis genomen. Nadat Coen een jaar later Jakarta had veroverd en met de hoofdmacht van de VOC dreigend op de rede van Banten was verschenen, werden de Nederlandse gevangenen weer vrijgelaten. Vanaf 1619 was er geen Nederlandse presentie meer in deze belangrijke peperhaven. De VOC en de sultan van Banten leefden in staat van telkens oploeiende oorlog. Banten eiste van de VOC Jakarta terug en wilde bovendien de vrije vaart op de specerij-eilanden in het oosten van de Archipel. Eerst in 1645 werd er op basis van gelijkheid vrede gesloten.¹²

¹⁰ F.S. Gaastra, *Geschiedenis van de VOC* (Zutphen 2002), 40; Somers, *De VOC*, 93, 100-106.

¹¹ L.J. Blussé, *Strange company; Chinese settlers, mestizo women and the Dutch in Batavia* (Dordrecht 1986), 23-24, 81, 165; Somers, *De VOC*, 107; H.E. Niemeijer, *Batavia; Een koloniale samenleving in de 17de eeuw* (Amsterdam 2005) 86-91, 107.

¹² J. Talens, *Een feodale samenleving in koloniaal vaarwater; Staatsvorming, koloniale expansie en economische onderontwikkeling in Banten, West-Java (1600-1750)* (Hilversum 1999) 68-69, 92; Somers, *De VOC*, 102-105, 120-121.

Evenals met Banten waren de verhoudingen van de VOC met het veel grotere en sterkere Mataram in de eerste helft van de zeventiende eeuw vaak slecht. In 1614 had de VOC in een haven van Mataram, Japara, een loge gesticht. In 1618, het jaar dat de loge in Banten door de sultan aldaar gesloten werd, gebeurde hetzelfde in Japara. Het Nederlandse personeel werd gevankelijk naar het binnenland gevoerd. Kannonnades van de VOC op Japara haalden niets uit. In het begin van de jaren twintig was er toenadering, omdat de vorst van Mataram een bondgenootschap met de VOC nastreefde tegen gemeenschappelijke vijanden, waarmee dan in de eerste plaats Banten werd bedoeld. De lauwe reactie van de VOC op dergelijke voornemens deed het besef bij sultan Agung van Mataram ontstaan dat de VOC, met name het gewest Batavia, een sta-in-de-weg was voor zijn expansionistische politiek. Vandaar de aanvallen op Batavia in 1628 en 1629. Het herstel van de goede verhoudingen wachtte daarna op het overlijden van Agung in 1645. Een struikelblok was daarbij de eis van Agung dat de VOC Mataram als suzerain zou erkennen. Die prijs was de VOC te hoog, ook al stemde men bij het vredesverdrag van 1646 toe in een jaarlijkse hofreis van een VOC-gezantschap naar Mataram, zodat althans de schijn van enige onderschikking werd opgehouden.¹³

Solor en Malakka

Terwijl op de specerij-eilanden in het oosten en op het eiland Java de VOC zich stevig nestelde, speelde zich in een uithoek in het zuidoosten van de Archipel nog een ander drama af. Op het eiland Solor, bij Timor, hadden de Portugezen ook een kleine vesting. Men had zich daar gevestigd om in het geurige sandelhout te kunnen handelen. Ook deze vesting trok de aandacht van de Nederlanders. In 1613 nam de VOC de vesting in om drie later te worden afgebroken, omdat de handel in sandelhout zwaar tegen viel en de kosten van de bezetting hoog waren. Toen de VOC enige jaren later tot de ontdekking kwam dat men geen greep op de ontwikkelingen in deze contreien meer had, werd het kleine kasteel herbouwd, om na tien jaar, in 1629, voor de tweede maal te worden verlaten. In 1645 werd de vesting, die overigens bekend stond onder de naam Henricus, nogmaals herbouwd, nog

¹³ H.J. de Graaf, *De regering van sultan Agung, vorst van Mataram 1613-1645, en die van zijn voorganger panembahan Sedi-ing-Krapjak 1601-1613* (s-Gravenhage 1958) 53, 58-63, 72-76, 145-151; Somers, *De VOC*, 127-132.

steeds om de Portugezen de voet dwars te zetten. Een ander Portugees steunpunt in de Archipel was Malakka. Deze grote, strategisch aan de Straat Malakka gelegen vesting werd al in de tijd van de admiralen met enige regelmaat aangevallen, maar de Portugezen overleefden hier alle aanslagen. Op het einde van de dertiger jaren hernieuwde de VOC haar offensief tegen de Portugezen onder leiding van gouverneur-generaal Anthonie van Diemen. Na een zwaar beleg werd Malakka in 1641 ingenomen. Het door de Nederlanders herbouwde Malakka zou bestaan uit een kasteel en een stad. Net als bij Batavia zou het achterland eerst later worden opengelegd.¹⁴

Buiten Zuidoost-Azië

Behalve in Zuidoost-Azië waren de Nederlanders ook actief in Oost- en Zuid-Azië. In Oost-Azië werd met betrekking tot Japan noodgedwongen de weg van exterritorialiteit bewandeld, omdat Japan bezig was zich van de buitenwereld af te sluiten. Ook bij China stuitte men op grote moeilijkheden om voet aan wal te krijgen. De door Coen geïnspireerde poging om in 1622 het Portugese steunpunt Macao te veroveren mislukte volledig. Zeer tegen de zin van de Chinese autoriteiten werd in datzelfde jaar als alternatief een fort opgericht in de Pescadores met de bedoeling de scheepvaart in de Straat Taiwan te controleren. Chinezen vielen de vesting echter aan, reden waarom de Pescadores in 1624 weer verlaten werden. De VOC trok zich toen terug op Taiwan, waar de Chinese autoriteiten geen gezag uitoefenden en waar men alleen te maken had met inheemse Formosaanse stammen. Om zich te beschermen tegen aanvallen werd weer wel een nieuwe vesting gebouwd, het latere kasteel Zeelandia. Ook hier ontstond een stad rond het kasteel, waar zich allerlei migranten vestigden. In de loop der tijd vestigden de Nederlanders hun gezag over de Formosaanse stammen in het zuiden van het eiland. De Formosaanse dorpschouwen kwamen vanaf het midden van de dertiger jaren onder leiding van de VOC bijeen in 'landdagen'. In diezelfde periode kwamen veel Chinese migranten van het vasteland, met name om zich op de rijst- en suikerproductie toe te leggen. Er ontstond

¹⁴ B. Watson Andaya, 'Melaka under the Dutch, 1641-1795', in K.S. Sandhu en P. Wheatley eds., *Melaka; The transformation of a Malay capital c. 1400-1980* (Kuala Lumpur: 1983) 195-241, aldaar 197-198; A. de Roever, *De jacht op sandelbont; De VOC en de tweedeling van Timor in de zeventiende eeuw* (Zutphen 2002) 105-109, 159, 169-171, 198-199, 243-244; E. van Veen, *Decay or defeat; An inquiry into the Portuguese decline in Asia 1580-1645* (Leiden 2000) 199-202.

zodoende een echte ‘vestigingskolonie’, volgens het patroon van kasteel, stad en land. Ook hiervoor werd een vorm van bestuur opgezet, waartoe men de belangrijkste Chinezen tot hoofdman benoemde.¹⁵

Een ander gebied buiten Zuidoost-Azië waar de Nederlanders zowel als exterritoriale en als soevereine macht actief waren, was de wereld van Zuid-Azië. De Portugezen waren hier veel nadrukkelijker aanwezig dan in Zuidoost-Azië. De VOC was hier langdurig met offensieve navale en militaire acties in de weer. De Portugezen waren vooral sterk op de westkust van India, waar Goa de hoofdstad van hun Aziatisch imperium was. Verder bezaten de Portugezen grote delen van het eiland Ceylon. Op de oostkust van India, belangrijk om zijn textielproductie, hadden zij minder steunpunten. In 1605 stichtte de VOC hier een handelspost in Masulipatnam in Golconda en in 1610 kreeg men van de vorst van Karnataka zelfs het recht een vesting te bouwen in Pulikat. De naam van het in 1612 gebouwde kasteel was Geldria. Vanuit Geldria werden de handelsposten aangestuurd en bij tijd en wijle ook de Portugezen bestookt.¹⁶ De situatie was hier vergelijkbaar met die in de Molukken, waar de VOC militaire steunpunten in het gebied van een bevriende vorst had.

Op het zeer strategisch gelegen Ceylon werd al in 1602 door een Zeeuwse voorcompagnie een bondgenootschap gesloten met de vorst van Kandy om de Portugezen uit de door hen bezette kustgebieden te verdrijven. Decennia lang gebeurde er echter niets. Eerst in de jaren dertig paktten de VOC en Kandy de draad weer op. Ten tijde van Van Diemen werd hier eveneens het offensief gezocht. De Nederlanders hadden nu ook meer interesse in de op Ceylon geproduceerde kaneel. In 1638 werd een verdrag met Kandy gesloten, waarbij gezamenlijke actie tegen Portugal werd voorgenomen en een gelijkelijke verdeling van de buit afgesproken. Wel werd expliciet bepaald dat de vorst alle door de VOC gemaakte kosten moest terugbetalen. Verder zou de VOC exterritoriale rechten en een monopolie op de buitenlandse handel krijgen. Men zette met wisselend succes gezamenlijk het offensief tegen de Portugezen in. In 1640 werd de grote vesting Galle genomen. Deze belangrijke conquiste bleef, zeer tegen

¹⁵ J.L. Oosterhoff, ‘Zeelandia, a Dutch colonial city on Formosa (1624-1662)’, in R.J. Ross en G.J. Telkamp red., *Colonial Cities; Essays on urbanism in a colonial context* (Dordrecht 1985) 51-63, aldaar 51-53; L.J. Blussé, *Tribuut aan China; Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen* (Amsterdam 1989) 41, 44-58.

¹⁶ T. Raychaudhuri, *Jan Company in Coromandel, 1605-1690; A study in the interrelations of European commerce and traditional economies* (s-Gravenhage 1962) 15, 19-23; Van Veen, *Decay or defeat*, 111, 184-185.

de zin van de vorst van Kandy, door de Nederlanders bezet, als onderpand voor de oorlogsschuld. Toen na veel geharrewar in 1644 feitelijk een wapenstilstand voor tien jaar werd gesloten met de zich inmiddels van de koning van Spanje afgescheiden Portugezen, had de VOC ongeveer de helft van de in het zuidwesten van het eiland gelegen kaneeldistricten in handen. Daarmee was ook hier de basis voor de reeks kasteel-stad-land aanwezig. Vooral nog betwistte de vorst van Kandy echter de Nederlandse soevereiniteit over dit gebied.¹⁷

Slotopmerkingen

In 1648, het jaar van de Vrede van Munster, waarbij Spanje zich neerlegde bij de onafhankelijkheid van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, bestond de VOC 46 jaar. De VOC had volledig gebruik gemaakt van de mogelijkheden die het Octrooi van 1602 haar bood. Zij had zich niet alleen tot de handel en kaapvaart beperkt, maar had ook het terrein van de politiek betreden en wel zodanig dat zij in de Aziatische context als een staat kon worden aangemerkt.¹⁸ In vijf gebieden waar zij aanwezig was bestond de trits kasteel, stad en land: in Ambon, Banda, Batavia, Taiwan en Ceylon. De VOC was hier een 'landsheer' die onderdanen bestuurde. Het ging hier om direct bestuur over Aziaten. De later veelvuldig voorkomende vorm van 'indirect' bestuur, waar de VOC de 'leenheer' was en een Aziatische vorst de 'leenman' werd nog niet aangetroffen. De beperkte variant kasteel plus stad kwam wel voor, bijvoorbeeld in Malakka. In de Molukken en Coromandel was deze ook aanwezig, maar er moet worden geconstateerd dat de VOC hier niet de landsheer was. De imposante vestingen en ontluikende steden waren hier gevestigd in het territorium van een bevriende vorst. Dit was een vergaande vorm van exterritorialiteit. Bij de normale vorm van exterritorialiteit, de loge, alleen voor de handel bestemd, trad de VOC niet op als landsheer. Er waren in die loges ook geen onderdanen van de VOC, hooguit werknemers.

Ambon, Banda, Batavia, Taiwan en Ceylon. In sommige opzichten ligt het voor de hand dat dit de conquesten waren, die het begin van de VOC als koloniale staat markeren. Gezien de enorme sommen geld die al direct in de eerste jaren in de VOC werden geïnvesteerd ter betaling van

¹⁷ Van Veen, *Decay or defeat*, 219-221; Somers, *De VOC*, 176-185.

¹⁸ Somers, *De VOC*, 66-70; Gaastra, *Geschiedenis van de VOC*, 37, 56-57, 60.

scheper, personeel en bewapening, om nog maar de zwijgen van koopwaar en contanten om handel te drijven, was het absoluut noodzakelijk om zekerheid te hebben dat er winstgevende retourvrachten zouden zijn. Het alternatief van de kaapvaart, die de eerste jaren nog wel wat opleverde, was riskant. Van haven naar haven varen en het daar aan de vrije markt overlaten of de handel zou renderen was geen realistische optie. Vandaar het streven naar monopolies op de export van een beperkt aantal producten. Het ging bij dergelijke monopolies om economische afspraken die, wilde het wat worden, door de politieke macht dienden te worden afgewongen. De fijne specerijen van het oosten van de Archipel waren er voor geknipt om als zodanig te fungeren. Vandaar dat Ambon en Banda onmiddellijk in beeld waren. Dat dit conquesten werden had te maken met het feit dat de Iberische erfvijand in Ambon territoriaal bezit had en in Banda, goed beschouwd, met het feit dat het lokale staatsgezag niet in staat was of bereid bleek om monopolie-afspraken nageleefd te krijgen. Batavia als conquest is begrijpelijk, omdat de plaatsen in het oosten van de Archipel qua ligging niet geschikt waren om als hoofdplaats te functioneren. Taiwan was het, deels onvoorziene resultaat van het streven zich in de omvangrijke China-handel in het Verre Oosten in te vechten. Ceylon tenslotte was een zeer strategisch deel van het Portugese rijk en bovendien een productiegebied van fijne specerijen.¹⁹

¹⁹ V. Enthoven, 'Van steunpilaar tot blok aan het been; De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de Unie', in G.J. Knaap en G. Teitler red., *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie* (Leiden 2002), 35-58, aldaar 44-46; L.J. Blussé, 'De Chinese nachtmerrie; Een terugtocht en twee nederlagen', in Knaap en Teitler, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie*, 209-38, aldaar 210-212; Knaap, 'De Ambonse eilanden', 54-56.